

VIA ROMA

WILLEMIJN VAN DIJK

VIA ROMA

DE GESCHIEDENIS VAN ROME
IN 50 STRATEN

Ambo|Anthos
Amsterdam

INHOUD

	INLEIDING	9
I	DE TIBER	15
II	VIA MONTE TARPEO	21
III	VIA DEL VELABRO	27
IV	VIA DEL TEMPIO DI GIOVE	31
V	PIAZZA DEI CINQUECENTO	35
VI	VIA APPIA ANTICA	41
VII	VIA DI MONTE TESTACCIO	49
VIII	PIAZZA DI PORTA MAGGIORE	55
IX	PIAZZA DEL TEATRO DI POMPEO	61
X	PIAZZA DELLA SUBURRA	69
XI	PIAZZA SALLUSTIO	73
XII	VIA DEL PIÈ DI MARMO	81
XIII	PIAZZA AUGUSTO IMPERATORE (1)	87
XIV	VIA MECENATE	95
XV	VIA DELLA VII COORTE	101
XVI	VIALE DELLA DOMUS AUREA	105
XVII	PIAZZA DEI PROTOMARTIRI	111
XVIII	VIA SACRA	115
XIX	VIALE DELLE TERME DI CARACALLA	123
XX	VIALE CASTRENSE	127
XXI	PONTE MILVIO	133
XXII	PASSETTO DI BORGO	137
XXIII	PIAZZA DEI CAVALIERI DI MALTA	145
XXIV	VIA COLA DI RIENZO	151

ISBN 978 90 263 3269 2
© 2015 Willemijn van Dijk
Boekverzorging Bureau Merkwaardig
Kaarten © OpenStreetMap.org-auteurs

Verspreiding voor België:
Veen Bosch & Keuning uitgevers nv, Antwerpen

XXV	VIA DEL CORSO	155
XXVI	VIA DEI CORONARI	161
XXVII	VIA GIULIA	165
XXVIII	PIAZZA DEL CAMPIDOGLIO	171
XXIX	CAMPO DE' FIORI	175
XXX	VIA DELLE QUATTRO FONTANE	179
XXXI	PIAZZA DELLA ROTONDA	185
XXXII	VIA DEL BABUINO	191
XXXIII	PIAZZA NAVONA	193
XXXIV	PIAZZA SAN PIETRO	199
XXXV	VICOLO DEL DIVINO AMORE	203
XXXVI	PIAZZA DEL POPOLO	207
XXXVII	PIAZZA DI TREVÌ	211
XXXVIII	VIA DELLE CARROZZE	215
XXXIX	PIAZZA DI SPAGNA	219
XL	PIAZZA DELLA CANCELLERIA	223
XLI	PIAZZALE GARIBALDI	227
XLII	PIAZZA COLONNA	233
XLIII	VIA DEI FORI IMPERIALI	237
XLIV	VIA DELLA CONCILIAZIONE	243
XLV	VIA NICOLA ZABAGLIA	247
XLVI	LARGO 16 OTTOBRE 1943	251
XLVII	VIA RASELLA	255
XLVIII	VIA VITTORIO VENETO	259
XLIX	VIA MICHELANGELO CAETANI	263
L	PIAZZA AUGUSTO IMPERATORE (II)	267

DE GESCHIEDENIS VAN ROME IN 5 WANDELINGEN	271
WANDELING 1	272
WANDELING 2	274
WANDELING 3	276
WANDELING 4	278
WANDELING 5	280
NAWOORD	282
CITATEN EN VERTALINGEN	284
SELECTIE VAN GERAADPLEEGDE LITERATUUR	287

INLEIDING

HOE ONTSTAAT EEN STAD

‘Want laat dan heel Rome een bouwval zijn, toch kan niets, wat volledig gaaf is, met haar vergeleken worden.’

Meester Gregorius, bezoeker van Rome in de twaalfde eeuw

Hoe ontstaat een stad? In de meeste gidsen kun je lezen dat Rome werd gesticht op 21 april 753 v.Chr. Een verdacht exact feitje, dat vaak klakkeloos gekopieerd wordt; herdenken de Romeinen immers zelf niet jaarlijks de stichting van hun stad op 21 april? Niemand staat stil bij de absurditeit van het idee dat er op een dag een stad gesticht zou kunnen worden. Er zijn natuurlijk voorbeelden uit het verleden van kolonies die uit het niets gesticht zijn, maar zelfs in die gevallen was de feitelijke stichting eerder een historisch proces dan een historische gebeurtenis. Rome was geen kolonie en werd ook niet gebouwd in een dag. Het mythische karakter van veel van de verhalen die rond de stichting van de *caput mundi* zoemen, geven het al een beetje weg: Rome bestond nog niet op 21 april in 753 v.Chr.

Dat wil zeggen, de stad Rome bestond nog niet. Het traditioneel geworden stichtingsjaar is een verzinsel uit de oudheid, dat bovendien op een misrekening schijnt te berusten.

Wanneer spreek je eigenlijk van een stad? Het is een vraag waar ook archeologen mee kunnen worstelen. Wanneer wordt een cluster hutten een dorp, wanneer wordt het dorp een stad? Voor het tijdperk vóór in staatsarchieven bewaarde akten van officiële stadsrechten wenden archeologen zich tot de materiële resten van een gemeenschap: er wordt gezocht naar een eerste bewijs, het liefst in steen, van een soort gemeenschappelijke bouwonderneming van monumentale omvang. Maar gaat daar niet iets aan vooraf? Kun je al van stedelijke kenmerken spreken als er voor het eerst sprake

is van een zeker gemeenschapsgevoel, waarnaar gehandeld wordt – het gezamenlijk verdedigen van huis en haard, het opstarten van handel in de vorm van een plaatselijke markt?

Hoewel het gevoel van gemeenschap onmiskenbaar van belang is om de voorwaarden voor het ontstaan van een stad te creëren, is het natuurlijk onmogelijk om een *gevoel* terug te vinden in het archeologisch bestand. Helaas zijn er voor de vroegste periode van bebouwing en activiteiten in het nog volslagen onbeduidende Rome van de achtste eeuw voor Christus bijna geen geschreven bronnen beschikbaar waarvan we een dergelijk gemeenschapsbesef zouden kunnen aflezen, in elk geval niet uit de tijd zelf. Uit opgravingen blijkt dat Rome in elk geval ouder is dan de meeste Romeinse historici uit de oudheid zelf dachten: de vroegste sporen van bewoning gaan terug tot vóór 1000 v.Chr. Hoewel historici en archeologen al met al maar weinig weten van het in de Italische ijzertijd (het vroege eerste millennium voor Christus) ontluikende stadje aan de rivier de Tiber, is het toch mogelijk je een beeld te vormen van de ontstaansgeschiedenis, door verder te kijken dan de stichtingsmythe over Romulus, Remus en de wolvin – een verhaal dat nog altijd fascinerend is om te lezen, maar duidelijk vooral een verhaal is dat Rome van meet af aan in het middelpunt van de wereld wil plaatsen.

Een gemeenschap kan slecht alleen zijn. Ze heeft pas bestaansrecht wanneer een groep mensen iets met elkaar gemeen (denken te) hebben en zich tegelijkertijd significant anders voelen dan leden van andere groepen. Het is een relationeel begrip, in de zin dat een gemeenschap net zo goed op zichzelf staat als bij de gratie van een of meer oppositionele groep(en) waartegen men zich kan afzetten of waaraan men zich kan spiegelen. Een open blik op de geschiedenis is daarom misschien beter, een blik die 360 graden rond gaat en geen grenzen ziet. Want waar stond de wieg van de eeuwige stad precies, in wat voor een wereld werd Rome geboren?

Met die vraag begint mijn zwerftocht door de straten van de eeuwige stad. Terwijl ik vanaf de Tiber de stad in wandel,

vraag ik me af welk verhaal er achter elk marmeren straatnaambordje schuilgaat, welk puzzelstukje van het immense erfgoed van Rome erin besloten ligt, vanaf de stichting van de stad tot nu. De uniforme bordjes – met daarop pas sinds 1798 min of meer ‘permanente’ straatnamen – geven op een zekere manier rust, een klein beetje grip op wat op het eerste gezicht een ongrijpbare historische doolhof lijkt.

Bijna iedere bezoeker van Rome heeft in de afgelopen tweeduizend jaar verzucht, en verzucht nog altijd, dat de talloze monumenten en kunstschaten overweldigen, dat de lagen geschiedenis die er achter elke steen schuilgaan je soms te veel kunnen worden. ‘Wat er in Rome van een mens geveerd wordt,’ schreef de Haagse oudheidsliefhebber Louis Couperus in 1894 in zijn reisdagboek, is ‘ten eerste, dat je de geschiedenis – zoowel wereld- als kunsthistorie – van Romulus tot Bernini op je duim kent. Dan dat je vast bent geverseerd in Rome’s topografieën, [...] bijvoorbeeld zóó, dat als je in St. Pieter komt, je oogenblikkelijk ook denkt aan het Circus van Nero en de Baziliek van Constantijn [...]’.

Wie Rome bezoekt, wordt niet alleen bedolven onder monumenten en duizenden lagen geschiedenis. Als zwevende geesten cirkelen talloze mythen, anekdotes en volksverhalen rond die tastbare overblijfselen van het Rome van de oudheid, middeleeuwen, renaissance, barok. Verhalen over de rivaliteit tussen Bernini en Borromini, die naar verluidt zelfs in marmer is vereeuwigd, over waanzinnige keizers en pausen en hun willoze slachtoffers, over hopeloze liefdes en gruwelijke misdaden, over aartsengelen en demonen. Door eeuwen van folkore en mythevorming heen baan ik me een weg en zoek ik, met de marmeren bordjes als willekeurig meanderende leidraad, naar het échte verhaal van de geschiedenis van Rome – de enige stad ter wereld waarvan gezegd kan worden dat zelfs wanneer je simpelweg *urbs* (‘de stad’) zegt, iedereen begrijpt dat het over háár gaat.

‘Of ik iets doe wat de inspanning waard is, wanneer ik de geschiedenis van het Romeinse volk, van de stichting van de

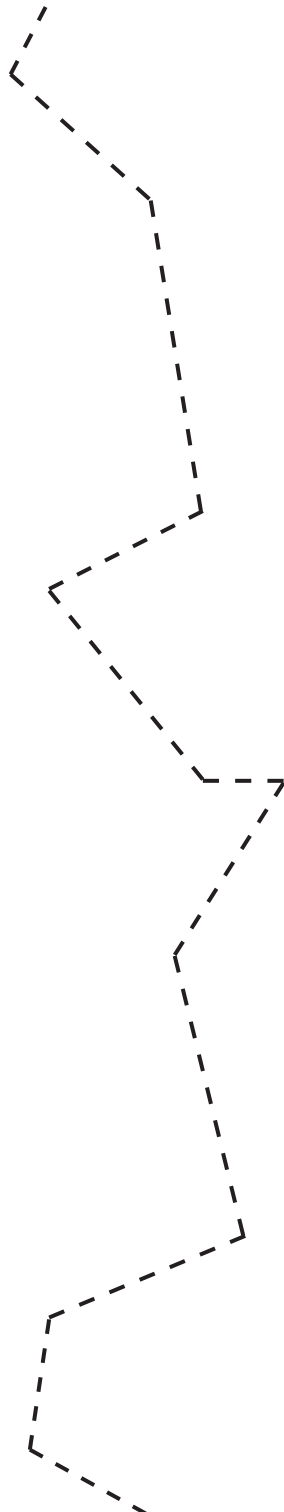
stad af, op schrift ga stellen? Ik weet het niet zeker en als ik het wist, zou ik het niet durven zeggen, want ik ben mij ervan bewust dat het verhaal niet alleen oud is, maar ook overbekend [...] Met deze woorden vangt Livius zijn magnum opus, *Ab urbe condita* (Sinds de stichting van de stad) aan, dat hij rond het begin van onze jaartelling schreef. Meer dan tweeduizend jaar geschiedenis scheiden ons van de Romeinse schrijver Titus Livius. Nergens las ik betere, meer passende woorden om een geschiedenis van Rome aan te vangen.

Geschiedenis is nooit af en een complete geschiedenis van Rome kan per definitie niet geschreven worden. De pleinen en straten geven in dit boek het ritme en de richting aan, genadeloos voorbijdenderend aan talloze gebeurtenissen en personages die links en rechts blijven liggen. In de geest van Livius' openingswoorden wil ik vooral mijn grenzeloze interesse in en liefde voor Rome delen, en op mijn eigen bescheiden wijze eer betonen aan de eeuwige stad.

Net als vele schrijvers die mij voorgingen ben ik een buitenstaander: mijn opleiding voerde mij pas als tiener voor het eerst naar Rome. Toen ik op 16-jarige leeftijd als dochter van francofiële ouders voor het eerst de trein naar Italië, naar Rome nam, en uitstapte op *Stazione Termini* voelde ik een soort euforie die ook Goethe in zijn dagboek noteert op 1 november 1786: '*Ja, ich bin endlich in dieser Hauptstadt der Welt angelangt!*' Onder de eerste Romeinse zonnestraal beloofde ik mezelf plechtig één ding: dat ik terug zou komen, alleen, en om voor langere tijd te blijven. Ik kwam terug, met een studiebeurs en een eindeloze berg verwachtingen. Daarna zou ik blijven terugkeren. Het was het begin van een ontdekkingsreis zonder eindbestemming, een voortdurende kennismaking met de duizend gezichten van Rome. Tot op de dag van vandaag steekt de stad met kop en schouders uit boven mijn berg verwachtingen.

De verwantschap die ik voel als ik Livius' woorden lees schuilt in de persoonlijke voldoening die ik eruit put om, ondanks de grootsheid van het gezelschap, zelf ook bij te

dragen aan het bewaren van de herinnering aan Rome, straat voor straat, plein na plein. Voor mij bestaat er geen groter plezier dan dwalen door de straten van Rome. Ik nodig je uit om hetzelfde te doen en neem je graag bij de hand. Laten we beginnen bij de Tiber.

I DE TIBER

OP ZOEK NAAR DE WIEG VAN ROME

Dichter bij de geboorte van Rome kun je niet komen dan aan de oevers van de Tiber. Om de eerste prille tekenen te ontwaren van het ontstaan van een groepje hutten dat kon uitgroeien tot eeuwige stad, volgen we de enige ‘weg’ waarvan we zeker kunnen weten dat hij er ook al was in de achtste eeuw voor Christus en zelfs ver daarvoor: de rivier die dwars door het centrum van Rome meandert. De eerste keer dat ik die machtige rivier woest onder me zag stromen, was vanaf de Ponte Garibaldi – alhoewel ik de naam van die brug, net als de rest van de stad, destijds nog helemaal niet kende.

Vaak denk ik terug aan die allereerste keren dat ik door Rome zwierf. De weg niet kennen, het desoriënterende ronddwalen – het droeg allemaal bij aan de indruk die talloze monumenten en ruïnes op mij maakten. Nu kan ik de bochten van de rivier dromen, maar toen dook de Tiber voor mijn gevoel steeds zomaar ineens op. Ik herinner me hoezeer ik onder de indruk was, zowel van het idee dat ik oog in oog stond met de rivier waarmee het allemaal begonnen was, als van het bizar gevormde eiland dat ik voor me zag liggen.

De Tiber wordt door bijna iedere geleerde genoemd als een van de factoren, zo niet de belangrijkste, die Rome de kracht gaven om zich te onderscheiden, en om uiteindelijk uit te stijgen boven zijn burens. Want burens waren er genoeg, die in sommige gevallen archeologisch gesproken zelfs al veel meer van zich lieten zien dan de ‘Romeinen’. Voor zover bekend waren er Etrusken in het noorden, Sabijnen, Volsci, Hernici en Aequi in het oosten, en Griekse kolonisten in het zuiden. De plek waar Rome zou verrijzen lag in Latium, het gebied van de Latijnen. Een doorwaadbare plek aan de rivier, bij dat vreemd gevormde eiland in de Tiber, gaf de eerste boeren die zich hier permanent vestigden een strategisch voordeel: ze bewaakten niet alleen de rivierovergang,

maar ook een kruispunt van wegen die in het Italië van de ijzertijd flink bereisd werden. In oost-westelijke richting liep een belangrijke zoutroute, waaraan de herinnering tot op de dag van vandaag in leven wordt gehouden door de Via Salaria (*sale* = zout). Via de monding van de Tiber werd het kostbare zout uit de zoutpannen aan de kust vervoerd naar de binnenlanden van Italië. Aan de voet van de Apennijnen zullen boeren en herders met smart hebben gewacht op het ‘witte goud’, waarmee ze huiden, vlees en andere bederfelijke waren konden conserveren. De zoutroute kruiste op de plek waar later Rome ontstond de belangrijkste noord-zuidroute van Italië, van het door Grieken gekoloniseerde zuiden van de laars (Magna Graecia) naar het Etruskische gebied in het noorden, ongeveer het huidige Toscane.

Het is misschien veelzeggend – niet over het waarheidsgehalte van de beweringen maar wel over hoe zulke beweringen beïnvloed worden door de eigen, contemporaine tijdgeest – dat historici vandaag de dag de nadruk vooral leggen op de commerciële voordelen van de doorwaadbare plek aan de Tiber waar Rome ontstond, terwijl historici uit het oude Rome, met name uit de tijd van de late republiek (de eerste eeuw v.Chr.), juist de militair-strategische en zelfs morele voordelen benadrukten in hun eigen analyses van de geboorte van Rome. Cicero (106–43 v.Chr.) schreef bijvoorbeeld dat de locatie gekozen werd vanwege het feit dat het zo’n goed verdedigbare en beschutte plek was: niet direct aan zee, waar gevaren in de vorm van aanvallen van vreemde volkeren en piraterij altijd aanwezig waren (en daarmee ook het gevaar van zedenverval). Een van de eerste van de zeven heuvels rond de Tiber die bewoond werden, de Palatijn, bood daar naast een goed verdedigbare positie.

De westelijke helling van de Palatijn, daar waar de voet van de heuvel het water van de Tiber bijna aanraakt, is de plek waar de vroegste bewoners, proto-Romeinen zullen we ze maar even noemen, voor het eerst archeologisch zichtbaar worden. Archeologen troffen er resten aan van groepen

woonhutten uit de negende en achtste eeuw voor Christus, duidend op het bestaan van een samensmelting van dorpjes die niet veel verschilde van andere nederzettingen in het omringende heuvellandschap. Deze resten kwamen niet uit het niets: aardewerkvondsten in de Tiber-vallei gaan terug tot de tiende en in sommige gevallen zelfs de veertiende eeuw voor Christus, maar in de achtste eeuw duiken naast de clusters hutten ook kleine stortplaatsen vol offerandes op, een voorzichtige aanwijzing voor prille vormen van gezamenlijke rituele activiteiten. Dat klinkt misschien allemaal niet zo spannend, maar het is een eerste strohalm om archeologisch gezien te kunnen spreken van saamhorigheid. Religieuze handelingen werden blijkbaar niet meer enkel uitgevoerd binnen de familiegroepen die de clusters hutten bewoonden, onder leiding van hun eigen familiehoofd; ze werden nu vrij letterlijk ook met de burens gevierd, op ontmoetingsplekken die als heilig(dom) werden beschouwd.

In de graven die in de omgeving van de woonhutten zijn gevonden (naast de Palatijn bijvoorbeeld ook op de Velia en de Quirinaal), onder andere in de vallei waar toeristen nu de resten van het Forum Romanum bewonderen, troffen archeologen vooral veel aardewerk, maar ook bronzen voorwerpen aan. De inhoud van de graven bleek sterk te lijken op de voorwerpen die men ook op veel andere plaatsen in Centraal-Italië aan de doden meegaf in deze periode. Sommige graven bevatten wel meer luxe- en prestigeobjecten dan andere, zodat we mogen veronderstellen dat er verschillen in rijkdom en (sociale) status bestonden. Bovendien zijn er twee verschillende begrafenisrituelen ontwaard: *fossa*- en *pozzo*-graven, oftewel kuilen waar men lichamen in begroef (inhumatie) en putten waar asurnen in begraven werden (crematie). Archeologen nemen over het algemeen aan dat de verschillende rituelen duiden op het bestaan van aparte groeperingen, om precies te zijn een aantal (zeven?) afzonderlijke heuveldorpjes.

De boerengemeenschap die zich aan de Tiber-oever

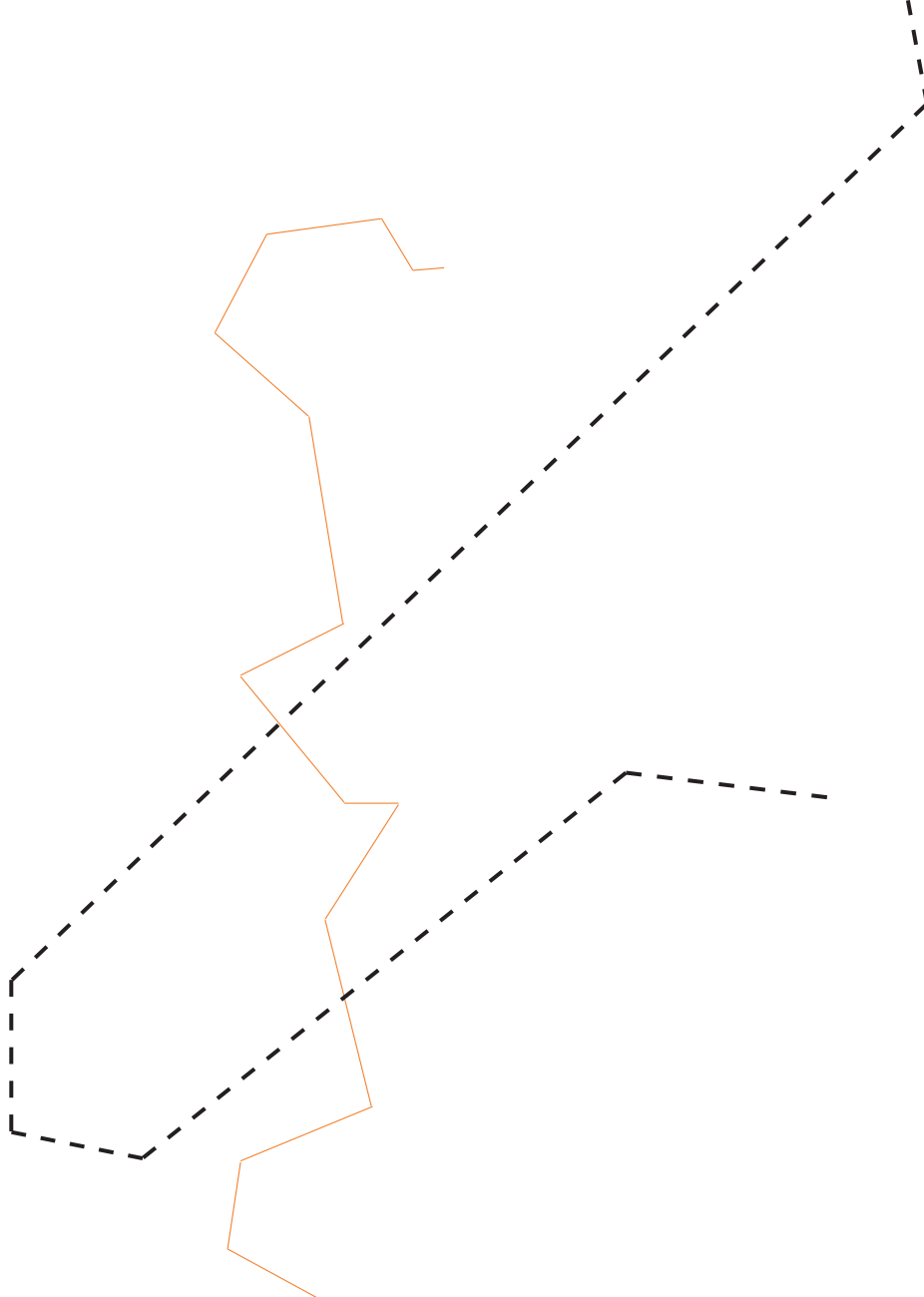
vestigde lijkt een typisch dorpje voor deze tijd en deze streek in Italië, met inwoners die gebruikmaakten van het lokale aardewerk: de donkere, matte en vaak robuuste *bucchero*-vazen. Tussen de Palatijn en de Tiber, op wat later het Forum Boarium zou gaan heten, zijn daarnaast aardewerkvondsten gedaan die een open houding naar de buitenwereld suggereren. Aan de oevers van een handelsroute bij uitstek, de Tiber, werd aardewerk verhandeld uit de Griekse wereld in Italië én van overzee. Ook zijn er aanwijzingen gevonden dat er een Hercules-cultus bestond, de beschermheer van herders en handelaren. Wetenschappers vermoeden dat de verering van Hercules hier door de Feniciërs is geïntroduceerd, bij wie Hercules bekendstond als Melqart. Al met al lijkt het erop dat het Forum Boarium in de ontstaansfase van de nederzetting aan de Tiber al tot een soort marktplaats was uitgegroeid, een plek van uitwisseling, van handelscontacten van dichtbij maar ook van ver.

Een heuvel dorpje op de Palatijn, bewoond door zelfvoorzienende boeren en misschien wat herders. Met buurdorpjes, bijvoorbeeld op de heuvels Quirinaal, Capitool en Velia, waar vergelijkbare resten zijn gevonden die uit de negende en achtste eeuw voor Christus dateren. De proto-Romeinen bewerkten hun land, hielden vee, deelden de weilanden wellicht met wat schaapherders. De heuvel dorpjes beschikten over een gezamenlijke begraafplaats en een markt, via welke ze in contact stonden met verre oorden. Er was sprake van verschil in rijkdom en status; helemaal egalitair was de dorpsbevolking niet. Het enige wat men schijnbaar gezamenlijk ondernam, waren bepaalde cultusactiviteiten, rituelen waarbij offerandes werden achtergelaten. Een verhaal met een fijne exacte datum, 21 april 753, een wolvin en twee broers genaamd Romulus en Remus, die elkaar het licht in de ogen niet gunnen, is misschien spannender, maar dit is in een paar alinea's de manier waarop een wereldmacht geboren werd; langzaam, geleidelijk en nogal gewoontjes, eigenlijk. Het is niet erg romantisch, maar zelfs Livius, die de stichtingslegende van

Romulus en Remus in zijn *Ab urbe condita* uitvoerig en aantrekkelijk beschreef, moest tussen neus en lippen door toegeven dat Rome in feite 'klein en onaanzienlijk' begonnen is.

Eigenlijk kun je dit ontluikende Rome vandaag de dag als toerist nergens meer echt aanraken. In de wirwar van eeuwenoude archeologische resten en groene bomen die je op de Palatijn aantreft, is het oudste Rome voor een leek maar met moeite terug te zien, en als het je al lukt om wijs te worden uit alle elkaar overlappende eeuwen, dan zul je nog niet snel oog in oog komen te staan met een tastbaar stukje Rome uit de geboortetijd. Het zijn vooral de monumentale bouwwerken uit de keizertijd, eeuwen later gebouwd, waarvan de skeletten nog zichtbaar over de rug van de Palatijn liggen. De hutten van de eerste bewoners van Rome, waarvan toch al niet veel meer rest dan paalgaten, zijn letterlijk en figuurlijk overgroeid en overbouwd. Beneden, op het Forum Boarium, kun je evenmin terecht voor nog zichtbare resten uit de vroegste geschiedenis. De tempels die er staan behoren weliswaar tot de vroegste nog bestaande monumenten in Rome, maar werden niet gebouwd door de eerste boeren. Alleen in naam herinnert de doorwaadbare plek aan de rivier nog aan de marktfunctie die het Forum Boarium vanaf het prille begin gehad heeft.

Er is maar één tastbaar, zichtbaar, voelbaar en hoorbaar element dat de bijna drieduizend jaren die ons van oer-Romeinen scheiden heeft weten te trotseren: de Tiber. Toen kon hij vrijelijk stromen – en dus ook regelmatig overstromen. Tegenwoordig is hij netjes ingedamd en onderworpen aan de wil van de stad. Zo zou het de halve wereld vergaan, in de hoogtijdagen van het Romeinse Rijk die in het verschiets lagen.

II VIA MONTE TARPEO

HET EERSTE STADSVERRAAD

Het weggetje zigzagt omhoog op de zuidelijke helling van het Capitool. De Via Monte Tarpeo ligt in feite nogal verstopt, maar er is geen straat in het centrum van Rome die de toeristen nog niet hebben ontdekt. Als we omhoog de Via Monte Tarpeo op wandelen, op weg naar een van de mooiste uitzichten van Rome, bestaat er een kans links en rechts te worden ingehaald door Segways. Het is de enige weg naar de top van het Capitool die met twee wielen te nemen is. Klimmen is zwaarder, maar de beloning die boven wacht heeft dan wel wat extra's.

Wanneer de gewoonte precies is ontstaan om, eenmaal boven aan de Via Monte Tarpeo, achterstevoren muntjes te mikken op de architraaf die zich een paar meter onder de balustrade bevindt is onbekend, maar het is op deze plek toch beter om gewoon met de neus naar het Forum Romanum te staan. Vooral in het zachte licht van een voorjaarsavond weet de oude vallei, met het majestueuze Colosseum op de achtergrond, iedereen de adem te benemen. Wanneer je beneden in het dal tussen de brokstukken van het Romeinse verleden wandelt, raak je gemakkelijk ontmoedigd en is het door de wirwar van lagen geschiedenis bijna onmogelijk je in te beelden hoe het hier ooit is geweest. Maar vanaf de Via Monte Tarpeo, met de ruïnes aan je voeten, is het alsof alles voor je ogen tot leven komt, alsof alle zuilen, restanten van muren, straten, bogen en brokstukken van tempels samensmelten tot een perfect samenhangend geheel. De vergane en tot ruïnes vervallen belofte van grenzeloze macht.

Hoe ging het groepje heuvelorpjes aan de Tiber over naar een kleine stad? Hoe veranderde een vallei vol graven in het bruisende centrum van die stad? Precies naar die 'overgangperiode', waarover historici toen en nu nogal in het duister tasten, verwijst de opwaarts kringelende Via Monte